

ПРОЯВИ БУЛІНГУ СЕРЕД УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ: ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УЧАСНИКІВ

MANIFESTATIONS OF BULLYING AMONG ADOLESCENTS: PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PARTICIPANTS

Стаття присвячена проблемі шкільного булінгу в сучасній системі освіти та його проявам у підлітковому віці. Визначено поняття булінгу, його ознаки, різновиди і структуру. Проаналізовано основні причини й наслідки цього негативного соціально-психологічного явища. На основі розуміння булінгу як прояву тривалої, систематичної агресії в конкретній соціальній ситуації взаємодії в групі, що заснована на нерівності між агресором і жертвою, окреслено його форми: фізичну та психологічну. Розкрито рольову структуру булінгу, а саме: жертва, «булер» (агресор), послідовники, пасивні «булери», потенційні «булери», «спостерігачі» (байдужі свідки), «потенційні захисники», «захисники». У статті представлені результати емпіричного дослідження, а саме: визначення соціальної позиції учня в колективі (методика «Соціометрія» Дж. Морено); виявлення агресивних реакцій підлітків (за допомогою методики діагностики показників і форм агресії А. Басса – А. Дарку); з'ясування акцентуації характеру підлітків (за допомогою методики К. Леонарда – Г. Шмішека). Також використаний авторський опитувальник для визначення проявів булінгу в шкільному колективі. Проведене дослідження дало змогу виявити, що 18% досліджених учнів є неприйнятні в класному колективі або ізольовані. Також ми встановили, що в 30% підлітків виявляється високий індекс агресивності й у 48% – високий індекс ворожості. Щодо результатів дослідження на виявлення акцентуацій, то ми виявили, що 32% учнів властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій (циклотимний тип акцентуації). Також 24% – мають афективно-екзальтований тип акцентуації, що характеризується бурхливим реагуванням на зовнішні події. Отримані результати свідчать, що грубість, жарти й інші прояви булінгу з боку оточуючих у шкільному середовищі є досить вразливими для підлітків. Проведене опитування також засвідчило, що, на жаль, лише половина респондентів ділиться з батьками шкільними переживаннями й історіями, решта учнів не спілкується вдома про шкільне життя та можливі шкільні проблеми.

Ключові слова: булінг, рольова структура булінгу, агресія, акцентуація, особистість, підлітковий вік.

The article is devoted to the problem of school bullying and its manifestations among adolescents. The concept of bullying, its peculiarities, varieties and structure have been defined. The main causes and consequences of this negative socio-psychological phenomenon have been analyzed. Considering bullying as a manifestation of a long-term and systematic aggression in a particular social situation of group interaction based on inequality between the aggressor and the victim, the author defines its forms – physical and psychological. The role structure of bullying has been revealed, namely: victim, “bully” (aggressor), followers, passive “bully”, potential “bully”, “observer” (indifferent witness), “potential defender”, and “defender”. The article presents the results of empirical research, namely: determining the social position of the student in a group (method of “Sociometry” by J. Moreno); detection of aggressive reactions of adolescents (method of diagnosing indicators and forms of aggression by A. Bass – A. Dark; detection of accentuations of adolescents (method of K. Leonhard – G. Shmishek). The author's questionnaire has been also used to determine the manifestations of bullying at school. The research revealed that 18% of the students had not been accepted among classmates or isolated. We also found that 30% of adolescents have a high aggressiveness index, and 48% have a high hostility index. Accentuations had also been studied. We found that 32% of students are characterized by frequent periodic mood changes, as well as dependence on external events (a cyclothymic type of accentuation). 24% of students have an affective-exalted type of accentuation, characterized by a violent reaction to external events. The results obtained have indicated that rudeness, jokes and other manifestations of bullying in the school environment are quite vulnerable for teenagers. The survey also showed that, unfortunately, only half of the respondents share school experiences and stories with their parents. At the same time, the rest of the students do not communicate at home about school life and possible school problems.

Key words: bullying, role structure of bullying, aggression, accentuation, personality, adolescence.

УДК 316.613.434-053.6:159.923.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.48>

Шеленкова Н.Л.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Гасанова Л.І.

магістрантка факультету соціальної
та психологічної освіти
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. Сьогодні в освітньому просторі гостро постає питання насилля. Дитяча несоціалізована агресія є серйозною соціальною психолого-педагогічною проблемою. Цей вид агресії знаходить свій вихід як у фізичному, так і психологічному насиллі й може мати як одиничний, так і тривалий характер. Насилля є однією

з причин цілої низки негативних наслідків: академічної неуспішності, шкільної дезадаптації, неадекватної самооцінки, тривожності тощо [4, с. 179].

Дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ підрахував, що 67% українських школярів стикалися з проблемою булінгу, з кожним роком бійки між дітьми стають усе частішими та жорстокішими [2].

Однак, незважаючи на крайню значимість проблеми булінгу, у вітчизняній науковій літературі вона залишається мало дослідженою. Отже, проблема булінгу є актуальною як у практичному, так і в теоретичному відношеннях

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші закордонні публікації на тему шкільного цькування з'явилися ще в 1905 р. Перші систематичні дослідження проблеми булінгу належать скандинавським ученим, серед яких – Д. Олвеус, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн. Згодом інтерес до проблеми булінгу виник у Великобританії. Серед британських дослідників варто відзначити Д. Лейна, Е. Мунте. В. Ортона, Д. Таттума. Аналіз британської педагогічної літератури показав, що багато досліджень британських учених присвячено проблемі булінгу в молодшій і старшій середній школі. Його вивчали Н. Данкансон, П. Махоні, П. Рандолл, Дж. Салісбері та інші. У США особливу увагу до булінгу почали виявляти на початку 90-х років ХХ ст. Вагомий внесок у дослідження цього явища також зробили О. Глазман, Д. Соловійов, Д. Лейн [4; 6]. Незважаючи на велику значущість проблеми булінгу в закладах освіти в Україні, ця проблема в сучасній психолого-педагогічній науці є маловивченою.

Постановка завдання. У дослідженні ми намагалися визначити психологічну характеристику учасників булінгу, установити зв'язок між статусом особистості в групі, її психологічним портретом і роллю в булінгу. Для досягнення мети нами проведено дослідження мікроклімату класного колективу, рівня агресії та ворожості здобувачів освіти й акцентуацій характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Булінг – це соціальне явище, розповсюджене сьогодні не лише в Україні, а і у США, Канаді, Росії, Японії, Індії та майже всіх країнах Європи. Існують різні підходи до визначення поняття «булінг». Британські дослідники Д. Лейн та Е. Міллер визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поведіння, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатен себе захистити в цій ситуації [5]. Булінг («bullying», від англ. «bully» – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як утиск, дискримінація, цькування; цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного, психологічного тощо) з боку дитини або групи щодо іншої дитини або інших дітей [1, с. 44].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2019 № 2657-VIII визначено, що булінг (цькування) – це «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному,

сексуальному насиллі, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно до малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою щодо інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [9].

Типовими ознаками булінгу (цькування), відповідно до Закону, є:

- систематичність (повторюваність) дій;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [9].

Основними учасниками булінгу є агресор, жертва та спостерігачі. Варто зазначити, що в дослідженні норвезький учений Д. Олвеус широко розкрив рольову структуру булінгу [7]:

- 1) жертва булінгу – учень, над яким знуцаються;
- 2) учні, які здійснюють цькування, – «булери», або переслідувачі, агресори, кривдники;
- 3) послідовники – учні, які позитивно ставляться до глузувань над жертвою, але, як правило, не є ініціаторами та не відіграють головної ролі;
- 4) пасивні «булери» – учні, які відкрито підтримують цькування, наприклад, через сміх чи акцентування уваги до ситуації, але не втручаються в неї;
- 5) потенційні «булери» – учні, яким подобається булінг, хоча вони не виявляють цього ззовні;
- 6) «спостерігачі» (байдужі свідки) – учні, які не беруть активної участі в булінгу, вважаючи, що їх це не стосується, тобто виявляють байдужість;
- 7) «потенційні захисники» – ці учні негативно ставляться до цькування й розуміють, що повинні допомогти, підтримати, пожаліти жертву, проте нічого не роблять;
- 8) «захисники» – учні, які виявляють негативне ставлення до насилля, вони захищають жертву та намагаються їй допомогти.

Отже, булінг може проявлятися за допомогою різних аспектів фізичного або психологічного насилля й утисків, пережитих дітьми з боку інших дітей. Булінг – це систематичне глузування з різноманітних причин: зовнішній вигляд потерпілого, академічна успішність, соціальний статус у колективі однолітків, матеріальне благополуччя в сім'ї тощо. Жертва булінгу може стикатися з такими його проявами: глузування із зовнішнього вигляду, нав'язування ярликів, псування особистих

речей, заштовхування під парту, вимагання грошей. Головною метою агресора є пониження почуття людської гідності жертви. Булінг – явище соціальне, властиве переважно організованим дитячим колективам, передусім школі.

Емпіричне дослідження психологічних характеристик учасників булінгу проводилося в чотири етапи. Перший етап спрямований на визначення соціальної позиції учня в колективі, для цього ми використали методика «Соціометрія» Джона Морено [8, с. 148]. На другому етапі ми виявили агресивні реакції підлітків за допомогою методики діагностики показників і форм агресії (за А. Бассом – А. Дарки) [8, с. 83]. Третій етап дослідження полягав у виявленні акцентуацій характеру підлітків за допомогою методики К. Леонгарда – Г. Шмішека [6, с. 185]. На четвертому етапі ми використали авторський опитувальник для визначення проявів булінгу в шкільному колективі (в опитуванні брали участь лише ті учні, які набрали найбільшу негативну кількість виборів або не набрали жодного позитивного чи негативного виборів за результатами соціометрії, як найбільш уразливі щодо проявів булінгу в шкільному середовищі).

У дослідженні брали участь 43 підлітки 12–14 років одного з навчальних закладів Лиманської районної ради Одеської області.

Для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин ми провели соціометричне дослідження з метою:

а) виміру ступеня згуртованості-роз'єднаності в групі;

б) виявлення «соціометричних позицій», тобто співвідносного авторитету членів групи за ознаками симпатії-антипатії, де на крайніх полюсах виявляються «лідери» групи й «відкинуті»;

в) виявлення внутрішньогрупових підсистем, згуртованих утворень, де можуть бути свої неформальні лідери [8, с. 148].

За результатами соціометрії виявлено, що 16% досліджуваних набрали найбільшу кількість негативних виборів, тобто ці учні є неприйнятні в класному колективі, 2% – не набрали жодного позитивного та негативного вибору однокласників, що свідчить про ізольованість.

Також очевидними є мікрогрупи (3–5 осіб), у яких велика кількість взаємовиборів. Утворення мікрогруп – явище цілком природне, яке демонструє утворення мікроспільнот дітей за їхніми інтересами, симпатіями, вподобаннями тощо. Але утворення мікрогруп може сприяти також і дестабілізації групової динаміки, тобто рівень загальногрупової згуртованості може знижуватися, що призводить до підвищення конфліктності, зниження ефективності діяльності (як індивідуальної, так і групової), збіль-

шення стресорів, що пов'язані з внутрішньогруповою взаємодією учнів.

Методика виявлення форм і проявів агресії А. Басса й А. Дарки дає змогу визначити рівень індексу агресивності та індексу ворожості, а також самостійні форми агресії, розглянемо їх:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили, спрямованої на іншу особу (бійка, штовхання).

2. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів через сварки, крики, верески, або через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози, лайка).

3. Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених правил, звичаїв і законів (спрямована проти авторитету або керівництва).

4. Непряма – агресія, що спрямована обхідним шляхом на іншу особу або ж ні на кого не спрямована (чутки, жарти).

5. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому подразненні (запальність, грубість).

6. Підозрілість – у діапазоні від недовіри й обережності щодо людей – до переконання в тому, що інші люди планують і заподіють шкоду.

7. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні й вигадані дії.

8. Почуття провини (аутоагресія) – демонструє можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною [8, с. 83].

Згідно з результатами діагностики за цією методикою, підлітки мають здебільшого середній рівень індексу агресивності (65%) і високий рівень індексу ворожості (48%) (відповідно рис. 1 і 2).

Найбільшим показником форми агресії є шкала «Почуття провини» (65% досліджуваних). Це свідчить про те, що підлітки схильні звинувачувати себе у своїх проблемах, уважають себе поганими людьми, часто переживають докори сумління. Також високий показник за шкалою «підозрілість» (52,5%) свідчить про те, що підлітки мають чітке переконання того, що їх хочуть увести в оману, нашкодити. Підлітки не довіряють, убачають у гарному ставленні інших до себе корисливий намір, тому проявляють недовіру та обережність стосовно інших (див. рис. 3).

Узагальнивши результати рівня агресивності учнів, можна дійти висновку, що учні підліткового віку схильні до недовіри, підозри. Оскільки самооцінка й поведінка підлітка залежать від зовнішніх факторів, вони уважніше спостерігають за реакцією та діями оточуючих. Тому грубість, жарти й інші прояви булінгу з боку оточуючих у шкільному середовищі є досить вразливими для підлітків.

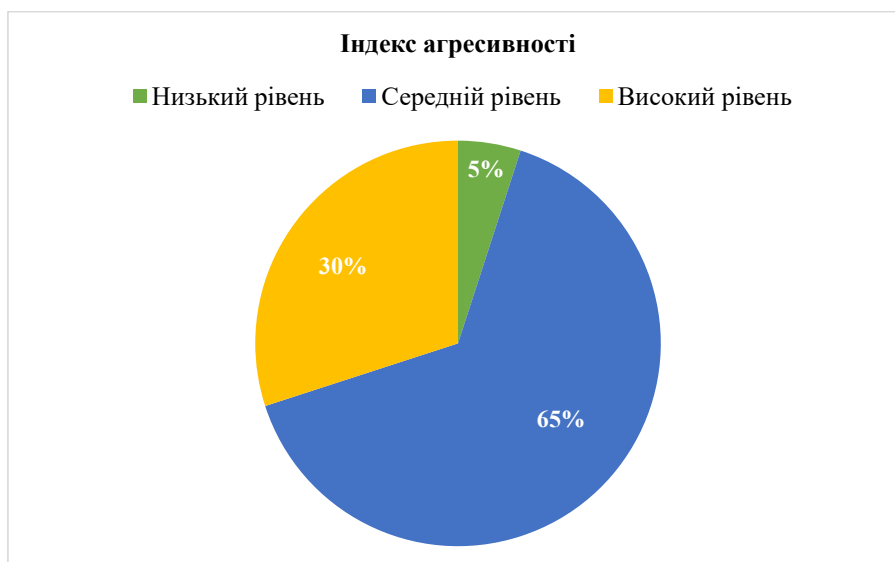

Рис. 1. Показники індексу агресивності за опитувальником Басса-Дарки

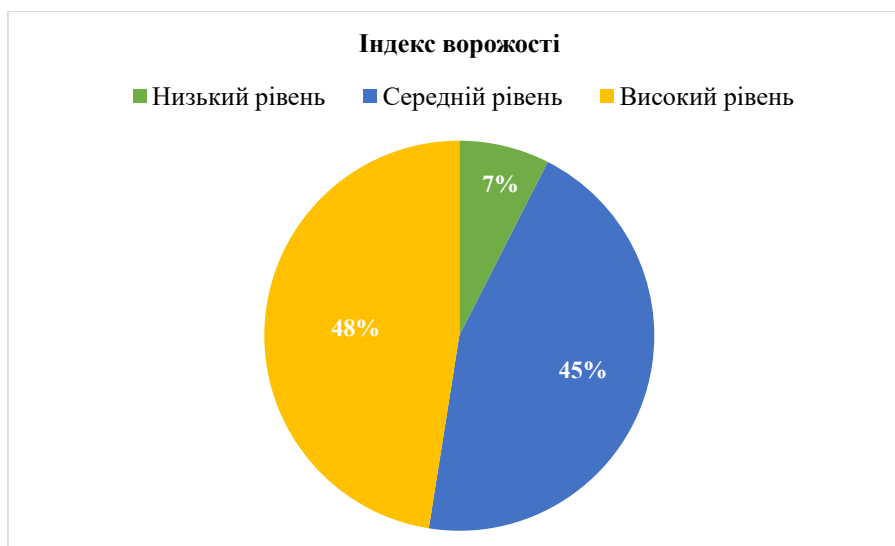

Рис. 2. Показники індексу ворожості за опитувальником Басса-Дарки

Для визначення особливостей прояву акцентуацій характеру в підлітковому віці нами проведена методика на виявлення акцентуацій характеру Леонгарда-Шмішека. За допомогою методики визначаються такі види акцентуації характеру: демонстративний, педантичний, невірноважений, збудливий, гіпертимний, дистимний, тривожно-боязкий, циклотимний, афективно-екзальтований, емотивний [6, с. 185].

За результатами проведеної методики, у 42% учнів не виявлено акцентуацій характеру, що свідчить про їхні добре сформовані адаптивні можливості, визначену самоідентифікацію і сформовану Я-концепцію.

Відповідно до результатів, циклотимний тип акцентуації має найвищий рівень серед респондентів (32%) (рис. 4). Їм властиві часті періодичні зміни настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Досить високий відсоток підлітків (24%) має афективно-екзальтований тип акцентуації, що характеризується бурхливим реагуванням на зовнішні події. Темп наростання реакцій і їх зовнішні прояви відрізняються надзвичайною інтенсивністю. Афективно-екзальтовані особистості однаково легко впадають у захват від радісних подій та у відчай від сумних, а також через лабільність психіки легко переходять від одного стану до іншого.

Отже, у юнацькому віці відбувається «загострення» окремих рис характеру, які називаються акцентуаціями, що певним чином і пояснює труднощі взаємодії з оточуючими, особливу специфіку поведінки, спілкування тощо. За результатами проведеного емпіричного дослідження, у більшості опитаних респондентів виявлено певні види акцентуацій характеру. Проте виявлені типи акцентуацій не характеризуються як такі, що завдають значного негативного впливу на формування особистості молодого людини та її соціальну адаптацію. Тобто прояв акцентуованих рис характеру в поведінці особистості не є загрозливим для її соціальної адаптації, самореалізації та становлення. Більш суттєву роль тут відіграють виховання і ступінь сформованості психологічних новоутворень, характерних для цього вікового періоду, а також середовище та його вплив на особистість.

Учні, які набрали найбільшу кількість негативних виборів у соціометричному дослідженні, й учні, які, відповідно до методики, є «ізольовані» від класного колективу, пройшли авторське анкетування щодо оцінювання ризику булінгу в освітньому середовищі (18% досліджуваних). Із цієї вибірки, згідно з результатами анкетування, зазнавали приниження, знущання в школі 87,5% респондентів. Цькування відбувалося через бійки, стусани (42,8%), розповсюдження принизливих чуток (62,5%), знущання однокласників у соціальній мережі (25%), крадіжку особистого майна або псування особистого майна (12,5%).

Також за допомогою анкетування нами виявлено, що підлітки часто стають свідками принижень інших, здебільшого це відбувається у формі насмішок. Їхні дії в цій ситуації такі: негайно сповістити дорослих – 37,5%,

зателефонувати до поліції – 37,5%, спробувати втрутитися та зупинити знущання – 25%, стати на сторону агресора, якщо жертва не симпатизує, – 12,5%, не буде втручатися – 12,5%.

На питання, чи часто сам підліток провокує конфлікт у класі, отримано такі результати: так – 12,5%; ні – 75%; важко відповісти – 12,5%.

На питання, чи ділиться підліток із батьками шкільними історіями, проблемами, конфліктами, отримали такі відповіді: так – 50%; ні – 12,5%; важко відповісти – 37,5%.

У відповідях учні зазначили, що знають і розуміють, як потрібно поводити себе в ситуації цькування або знущання (75%). На жаль, лише половина респондентів ділиться з батьками шкільними переживаннями та історіями, решта учнів не спілкується вдома про шкільне життя й можливі шкільні проблеми.

Висновки з проведеного дослідження.

У результаті дослідження встановлено, що частина учнів стикалася з проявами булінгу в школі (18%). Це проявлялося у вигляді насмішок один із одного, розповсюдження принизливих чуток. Щодо психологічних характеристик підлітків, то їм притаманний високий ступінь ворожості, що впливає на їх взаємодію з оточуючими та налагодження контакту з однолітками, тому учні найчастіше спілкуються лише у своїх мікрогрупах (3–5 осіб) і не бажають «відкритися» для решти однокласників. У ситуації конфлікту учні схильні звинувачувати себе, вони часто відчувають докори сумління та почуття провини.

Підлітковому віку також притаманна часта зміна настрою, спричинена зовнішніми факторами, тому в колективі учні можуть проявляти себе по-іншому – більш агресивно чи спокійно залежно від атмосфери в групі. Прийняття

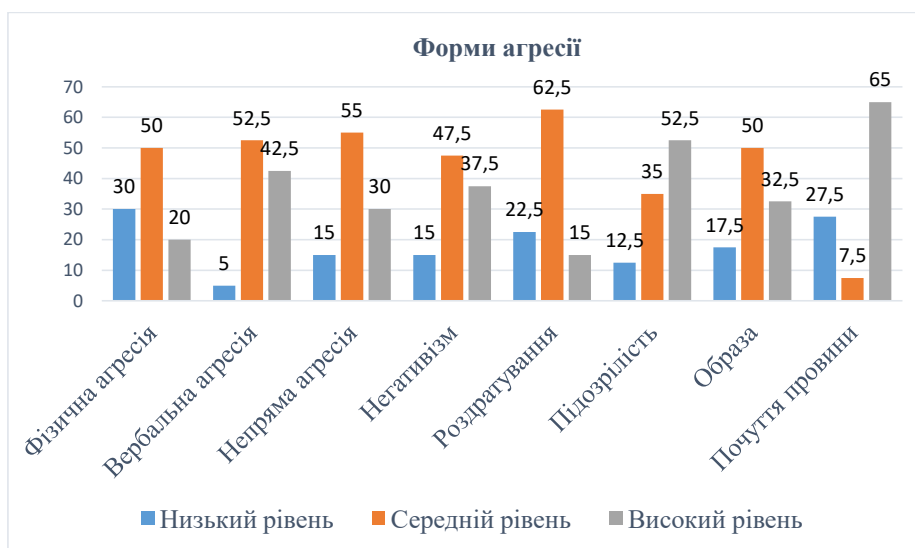

Рис. 3. Показники форм агресії за опитувальником Басса-Дарки (у %)

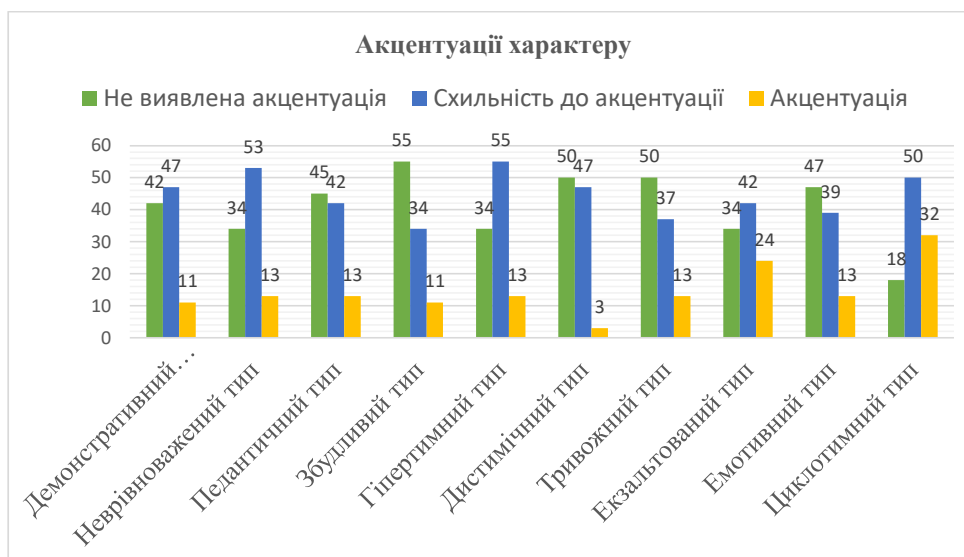

Рис. 4. Результати за методикою на виявлення акцентуації характеру Леонгарда-Шмішека (у %)

підлітка групою впливає на його самооцінку, впевненість і настрої загалом.

Лише 50% учнів мають довірливі стосунки з батьками, що є підтвердженням необхідності залучати батьків у шкільне життя дітей і підвищувати їхню педагогічну культуру, адже сім'я має найбільший вплив на формування особистості підлітка.

Подолання або ж принаймні мінімізація проблеми булінгу в освітньому середовищі пов'язана з рішеннями на різних ієрархічних рівнях: на рівні держави – підтримка психокорекційних програм, на рівні школи – уведення правил, статутів тощо; на рівні класів – створення умов для ефективного спілкування та взаємодії дітей; на рівні індивідуальної поведінки вчителя – уважність щодо взаємодії дітей і власне позитивне ставлення до них, що позитивно впливає на їхню самооцінку та поведінку в школі; на рівні сім'ї – саме сім'я впливає на виховання моральних якостей та цінностей підлітка; на рівні індивідуальності підлітка – його стабільний емоційний стан, настрої, ціннісні орієнтації, самооцінка тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барліт А.Ю., Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психо-

логічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–46.

2. Булінг – поради батькам. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2454239-unisef-znav-ideoinstrukciu-ak-rozpiznati-buling.html> (дата звернення: 28.11.2020).

3. Глазман О.Л. Про психологічні особливості учасників булінгу. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2009. № 105. С. 159.

4. Коромило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія»*. 2015. № 35. С. 179–187.

5. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг). URL: <http://psifeya.ru/wp-content/uploads/2014/02/> (дата звернення: 28.11.2020).

6. Основи загальної психології : навчальний посібник: у 2 т. / укл. : О.В. Полозенко, Омельченко та ін. Київ : НУБіП, 2009. Т. II. 257 с.

7. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden, MA : Blackwell Publishing, 1993. 140 p.

8. Райгородский Д.Я. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие*. Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2001. 672 с.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 28.11.2020).